

Bomen en bossen

Van Ton Lemaire verscheen eveneens
bij Ambo|Anthos *uitgevers*

- 1968 *De tederheid*
1970 *Filosofie van het landschap*
1976 *Over de waarde van culturen*
1980 *Het Vertoog over de Ongelijkheid van Jean-Jacques Rousseau*
1986 *De indiaan in ons bewustzijn*
1988 *Binnenwegen*
1990 *Twijfel aan Europa*
1995 *Godenspijs of duivelsbrood*
1997 *Wandelenderwijs*
2002 *Met open zinnen*
2004 *De leeuwerik*
2007 *Op vleugels van de ziel*
2008 *Claude Lévi-Strauss*
2010 *De val van Prometheus*
2013 *Het lied van Hiawatha*
2013 *Verre velden*
2014 *Mettertijd*
2017 *Onder dieren*
2019 *Met lichte tred*
2022 *Tegen de tijd*

Ton Lemaire

Bomen en bossen

Bondgenoten voor een leefbare aarde

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 6543 0

© 2023 Ton Lemaire

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Universal Images Group North

America LLC / Alamy Stock Photo

Foto auteur © Marten Minkema

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Inhoud

Proloog 9

I BOMEN EN MENSEN

- 1 Tussen hemel en aarde 15
- 2 De boom als geheugen 18
- 3 De boom als model 22
- 4 Monumentale bomen 25
- 5 Tussen bedreiging en bescherming 30
- 6 Bescherming van bomen uit levensbehoud 33

II DE WERELD IN EEN BOOM

- 1 De kosmische boom 39
- 2 De eik van Dodona 42
- 3 Andere heilige eiken 45
- 4 Bomen in de Bijbel 48
- 5 De bomen in de tuin van Eden 53
- 6 Resten van boomverering 57
- 7 Helende bomen 61

III DE BOOM IN ONZE WERELD

- 1 Een nieuwe sensibiliteit 67
- 2 Bomen als zielsverwanten 70
- 3 Dualiteit 76
- 4 Terugkeer van het animisme? 81

- 5 Hoe voelt het om een boom te zijn? 89
- 6 Transformaties 95
- 7 Een afkeer van bomen 99

IV BOOM EN BOS IN DE SCHILDERKUNST

- 1 Boom en landschap 103
- 2 Balans van vier eeuwen 108
- 3 Een imaginair museum 111
- 4 Silhouetten 118
- 5 Over bospaden 121
- 6 Het binnenste van het bos 124
- 7 Op de huid van de wereld 126

V BOS EN WOUD

- 1 Door de bomen het bos niet zien 133
- 2 Het ene bos is het andere niet 136
- 3 Heilige bossen 142
- 4 Verloren oorsprong 145
- 5 Het betoverde woud 151
- 6 Bosmensen 161
- 7 Een meditatie in het bos 166
- 8 De koning van het woud 171

VI ONTBOSSING

- 1 Ontbossing en de wet van de onbedoelde gevolgen 177
- 2 Het land van de ceders 182
- 3 Het menselijke tekort 186
- 4 Silvicide 189
- 5 Amazonië 195
- 6 Ontbossing en herbebossing 199

VII VRUCHTBOMEN EN BOOMVRUCHTEN

- 1 In het begin was de boom 209
- 2 De appelboom, vruchtboom par excellence 211
- 3 Verleidelijke vruchten 217
- 4 Mediterrane vruchten: olijven, vijgen en dadels 225

- 5 Tamme kastanje, walnoot en hazelaar 238
- 6 Exotische vruchten 251
- 7 Planten en plukken 260

Epiloog 265

Noten 271

Literatuur 277

Personenregister 287

Register van boomsoorten, bossen en wouden 291

Illustratieverantwoording 293

Proloog

Alleen al gelet op de vele boeken die erover verschijnen, bestaat er de laatste tijd een opmerkelijke belangstelling voor bomen, alsof ze een brandpunt vormen in de vergroening van ons wereldbeeld. Men begint te beseffen hoe belangrijk ze zijn voor de opslag van CO₂ en voor de stabiliteit van het klimaat, en dat ze een barrière bieden tegen de erosie en verwoestijning van de aarde. Behalve deze 'ecodiensten' zoals ze wel genoemd worden, hoe nuttig ook, zijn bomen en bos bovendien rustgevend, aangenaam voor de zintuigen en bevredigen zij ons gevoel voor schoonheid. Ze zijn daardoor een welkom tegenwicht tegen de alsmaar uitdijende steden met hun drukte, lawaai en uitlaatgassen en het daar heersende rijk van steen, beton en asphalt. Dat wijst er wellicht op dat we onbewust zijn gehecht aan dit hoogtepunt van het plantenrijk die de bomen zijn, alsof ons lichaam nog niet heeft vergeten dat de bakermat van onze soort het bos is geweest. Alle primaten zijn immers tot ontwikkeling gekomen in het tropisch oerwoud.

In dit boek wil ik niet alleen aandacht besteden aan de huidige toestand van bomen en bossen in de wereld, maar ook aan de betekenis die ze voor mensen hebben en hebben gehad. Ik ben geïnteresseerd in de historische en culturele relatie van de mens tot bomen en dus ook de verschillen per land en periode die daarin zijn te constateren. Daarbij staat weliswaar Europa centraal maar andere werelddelen komen wel degelijk aan de orde. Wat uit dat alles naar voren komt, is hoezeer de verhouding van mensen tot bomen cultureel

bepaald is en begrepen moet worden in de context van een specifieke culturele configuratie. Steeds blijkt dat er een fundamenteel verschil bestaat tussen een premoderne, archaische verhouding waarin bomen en bossen als heilig golden en vereerd werden en de modern-westerse houding waarin die verering heeft plaatsgemaakt voor een zakelijke en nuchtere instelling, en daarnaast een esthetische. Het is belangrijk te ontdekken dat zowel in de joods-christelijke traditie alsook al in de Griekse en Romeinse oudheid een ingrijpend proces van ontwijding en onttovering van de natuur heeft plaatsgevonden. De opkomst van het monotheïsme en de ontwikkeling van filosofie en wetenschap samen hebben ons moderne wereldbeeld mogelijk gemaakt, waardoor terzelfder tijd de fascinatie en het ontzag voor de wereld van bomen en bos sterk zijn verzwakt.

Totdat vanaf de 18de en 19de eeuw een nieuwe sensibiliteit voor de natuur groeide en daarmee ook voor de eigen expressiviteit van bomen, zoals die onder andere te vinden is in de dichtkunst van de romantici. Iets van de verloren gegane betovering werd zodoende herontdekt en een proces van toenadering tot de natuurlijke wereld kwam op gang met het verlangen om de ooit verbroken eenheid te herstellen. We moeten ons realiseren dat die onttovering van de natuur samenging met de opkomst van industrie en technologie, die het leven in de moderne maatschappij diepgaand gingen beïnvloeden. De ongewenste en ten dele onvoorziene gevolgen daarvan begonnen zich in de loop van de afgelopen eeuw te manifesteren in de vervuiling en vergiftiging van bodem, water en lucht, in de kaalslag van bossen, in de monotoon wordende cultuurlandschappen, in de industrialisering van landbouw en veeteelt, kortom: in het loutere gebruik van de natuur als materiaal en hulpbron voor menselijke behoeften. Volgens sommigen – en ik ben een van hen – bevindt onze maatschappij zich daardoor op een doodlopende weg die uiteindelijk alleen maar zelfdestructief kan zijn.

Daarom moet en kan onze tijd een historisch kantelpunt worden met de immense taak om een beschaving mogelijk te maken die de waardevolle verworvenheden van de moderniteit kan verenigen met het behoud van een gave en gezonde aarde, die al te zorgeloos in de waagschaal was gesteld door een op hol geslagen samenleving in haar

blinde koers vooruit. In dit streven naar een ecologisch harmonieuze wereld spelen bomen en bossen een beslissende rol, als brandpunt en toets van de wending naar een verstandiger omgang van de mensheid met de planeet die ze bewoont.

We weten dat in de mythologieën van de meeste volken de ‘wereldboom’ bij uitstek het symbool is geweest van de kosmische eenheid en samenhang van alle leven, waarvan ook het menselijke leven deel uitmaakt. In deze symboliek gezien betekent de opkomst van de moderne wereld niets minder dan het kappen van de wereldboom, een rampzalige gebeurtenis in de wereldgeschiedenis. Het is onmogelijk om de geschiedenis ongedaan te maken, ze keert nooit terug op haar schreden. Wel kunnen we enige hoop putten uit het vermoeden dat als we ons ervan bewust worden in een impasse te verkeren zich tevens de omstandigheden en voorwaarden aan het ontwikkelen zijn om een uitweg te vinden. Een kritisch bewustzijn van een situatie groeit tegelijk met de toestand waarop het gericht is; samen met het onbehagen ontwikkelen zich ook de tegenkrachten die het kunnen veranderen.

De wereldboom kan niet opnieuw worden geplant; het mythische wereldbeeld kan niet worden hersteld. Wel kunnen we in de taal van de wetenschap een nieuw besef van de eenheid en samenhang van al het leven bepleiten en van een bescheidener plaats van de mens in het alomvattende geheel der dingen. De geleidelijke ecologische bewustwording van de laatste decennia is daarom een hoopvolle ontwikkeling. In dit vergroenende wereldbeeld groeit weliswaar geen wereldboom meer, maar opnieuw lijken bomen en bossen – juist doordat ze bedreigd zijn – een bron van inspiratie te worden en schijnt een toenadering plaats te vinden van mensen en bomen. De boom kan zodoende een ecologisch model worden voor de moderne wereld, een sleutel bij het zoeken naar een verantwoorde omgang met onze planeet en een kristalliesatiepunt in een tegelijk oud en nieuw kosmisch bewustzijn.

In zekere zin is dit hele boek – mogelijk het laatste dat ik heb geschreven – één lange ode aan boom en geboomte. Over bomen raak je eigenlijk nooit uitgedacht wanneer je je met je zintuigen en gemoed openstelt voor alle kanten van hun rijke leven. Wanneer je bovendien

de ogen niet sluit voor de vele bedreigingen die hun te beurt vallen in onze hedendaagse wereld. In den beginne was er de boom. We mogen hopen dat er op het einde nog steeds bomen en bossen zullen zijn omdat we zonder hen niet goed kunnen leven noch overleven. Zonder bomen kan de mensheid geen toekomst hebben: een boomloze aarde zou een woestijn zijn, zoals een leven zonder schoonheid arm is.

Graag bedank ik ten slotte de volgende personen die mij op een of andere manier hebben geholpen en geïnspireerd bij het tot stand komen van dit boek: Jan van Boeckel, Ellen Cloosterman, Annemieke van Drenth, Petran Kockelkoren en Robert Schillemans.

Ton Lemaire, juni 2023

I

BOMEN EN MENSEN

Tussen hemel en aarde

Ik kan me mijn leven moeilijk voorstellen zonder bomen in mijn omgeving, zonder dat ik bladeren hoor ritselen en ruisen, zonder hun silhouetten, zonder ergens de zoom van een bos dat mij wenkt te zien of te vermoeden. Nu ben ik in de gelukkige omstandigheid geweest dat ik het grootste deel van mijn leven inderdaad omgeven was door veel bomen en zelfs een tijd in een bos heb gewoond. Ook waar ik nu woon, ligt achter mijn huis een groot bosgebied en kan ik mijn dag beginnen met een boswandeling. Ik kan me daarom moeilijk indenken dat mensen kunnen leven in een volledig boomloos landschap zoals de arctis, de toendra, de woestijn. Die zijn zeker indrukwekkend op hun manier maar ik zou er nooit kunnen wennen, nog afgezien van de extreme koude of warmte die er kunnen heersen. Bomen strelen het oog, remmen de wind af, geven schaduw en beschutting, maken dat ik me thuis voel. Niet voor niets is een oase in de woestijn een verademing voor een reiziger. Zij biedt bomen, beschaduwing tegen de onbarmhartige zon, meestal ook vruchten en een bron.

Het eerste stuk dat ik ooit schreef over de betekenis van bos en bomen, in 1985, begon bewust met de zin: 'Ik ben een bosmens in het diepst van mijn gedachten.' Dat was ik al jong en dat ben ik altijd gebleven. Ik herinner me dat ik toen ik een camera kreeg het hele eerste rolletje besteedde aan het fotograferen van bomen. En ook later heb ik veel bomen op de foto gezet, vooral wanneer ze 's winters kaal waren en hun silhouetten scherp tegen de hemel afstaken. Bomen waren voor mij van meet af aan meer dan slechts decor, méér dan groene en

bruine vormen die de ruimte opvulden. Het waren persoonlijkheden voor wie ik ontzag en bewondering voelde, zeker wanneer ze groot en oud waren. Als ze op plekken groeiden waar ik vaak passeerde, ging ik me aan ze hechten en werden ze op den duur een soort vrienden. Zo raakte ik gaandeweg vertrouwd met de aanwezigheid van lindes, wilde kastanjes, eiken natuurlijk, maar ook van vlieren, een oude appel- of perenboom, een grote kersenboom. En later besepte ik dat ik herinneringen aan gelukkige momenten in mijn leven heel vaak associeer met beelden van bomen en geboomte.

Maar verdriet is het risico van de ziel die zich te veel hecht aan de dingen en hun verlies scherpt het oog van de geest. En helaas was aan dat verlies geen gebrek! In mijn leven voltrokken zich veel veranderingen in de omgeving, waarvan vele nogal abrupt. Ik maakte mee dat verschillende van mijn geliefde bomen werden gekapt, dat oude lanen verdwenen, dat bossen moesten wijken voor de aanleg van een auto-weg of een nieuw industrieterrein. Meermaals moest ik met tranen toekijken hoe bomen en bossen werden geveld en de landschappen die me dierbaar waren verminkt achterbleven. In sommige gevallen vermeed ik die plaatsen voortaan omdat ik de aanblik niet goed kon verdragen, niet kon vergeten hoe ze er eerst hadden uitgezien. Het lijkt een algemene wet te zijn dat je de waarde van iets pas echt beseft, wanneer het bedreigd wordt of al is verdwenen.

Of ben ik eenvoudigweg op dit gebied overgevoelig? Ik heb herhaaldelijk geconstateerd dat andere mensen veel minder moeite hadden dan ik bij dit soort veranderingen. Was ik gewoon conservatief en kon ik onvoldoende meegaan met de permanente veranderingen die de maatschappij na de oorlog onderging? In ieder geval vertonen mensen behoorlijk grote onderlinge verschillen in hun 'boombewustzijn'. Velen zullen bomen best wel mooi en prettig vinden in hun omgeving, maar hoeven daarbij nog geen diepere gevoelens te ervaren. Anderen hebben die wel degelijk en voelen zich door een boom aangesproken en gefascineerd. Natuurlijk maakt het daarbij veel uit of het gaat om een jonge, onopvallende boom of om een oude, grote en bijzonder gevormde boom. Wat bovendien een groot verschil kan maken, is de plaats waar die groeit. Staat die vlak bij je huis zodat je erop uitkijkt? Of staat hij op een kruising van wegen? Een al-

leenstaande grote boom in een open landschap valt het meest op en trekt alle aandacht naar zich toe. In zo'n geval kan men getroffen en soms bijna overweldigd raken door zijn verschijning en zijn aura. We bewonderen hem, raken onder de indruk van zijn grootsheid en zelfs majesteit. Zo'n grote, eenzame boom heeft iets eerbiedwaardigs en boezemt ontzag in, zodat we zelfs geneigd kunnen zijn hem een 'ziel' toe te kennen. We kunnen ons dan enigszins voorstellen dat mensen vroeger een dergelijke boom gingen vereren. We weten namelijk dat overal ter wereld de verering van bomen voorkwam, waarvan trouwens nog steeds hier en daar sporen zijn te vinden, ook in Nederland.

De boom als geheugen

Als ik let op de manier waarop bomen zich aan ons voordoen, valt direct op dat ze stevig in de aarde zijn geworteld en tevens oprijzen tot hoog in de lucht. Hun kruinen vangen wind, regen en zon terwijl hun wortelstelsel zich diep in de grond bevindt en de donkere wereld opzoekt van humus, wormen en ander kruipend gedierte. Bomen verbinden daardoor de hemel met de aarde, nemen volop deel aan de verborgen onderwereld maar strekken zich niettemin uit naar de lichte en ruime wereld boven. Ze herinneren de mens zowel aan de organische dimensie van alle leven als aan het streven om te reiken naar het hogere en spirituele. Wat een boom bovendien in zijn leven laat zien, is enerzijds de eeuwige vegetatieve cyclus van groeien en sterven, en anderzijds de voortdurende verjonging en vernieuwing op het ritme van de jaargetijden. Kortom: een boom is een wereld op zich en kan daardoor dienen als beeld en symbool van de wereld als geheel; als zodanig speelt hij dan ook een rol in de gestalte van eerderegenoemde wereldboom, waarop ik nog terugkom.

Wat in de collectieve ervaring van de mensheid met betrekking tot bomen zeker een grote plaats inneemt, is de omstandigheid dat veel bomen heel oud worden, gewoonlijk veel ouder dan mensen. De kortstondigheid van het menselijk bestaan contrasteert dan sterk met de duurzaamheid van de bomen. Afhankelijk van de soort kunnen bomen minstens even oud en meestal vele malen ouder worden dan een mens. We weten dat mensen van meet af aan gefascineerd zijn geweest door grote en oude bomen, als monumenten van en in

de tijd. Vaak gaat het dan om eiken, in Europa waarschijnlijk de indrukwekkendste boom die er voorkomt. Al in de antieke oudheid stonden monumentale, eeuwenoude bomen in hoog aanzien en werden door verschillende auteurs uitdrukkelijk vermeld. Behalve eiken betreft het ook lindes, ceders, pijnbomen, palmbomen en platanen.

In ieder geval belichamen bomen tijd en continuïteit. Zij kunnen daardoor bewaarders en bewakers worden van menselijke herinneringen, dus als houvast dienen in het onophoudelijke veranderen en verglijden der dingen door te fungeren als een uitwendig geheugen. Omdat bomen meestal het leven van een individu overleven, was (en soms is) het gebruikelijk om een boom te planten bij de geboorte van een kind, of bij de stichting van een instituut, het sluiten van een politiek verbond of de overwinning van de vrijheid, zoals bij de Franse revolutie. Een oude praktijk was ook het planten van grensbomen bij de grenzen van gemeente of gewest. Al lang bestaat ook het gebruik dat mensen hun naam kerven in de bast van een grote boom. Vaak gaat het dan om geliefden die op die manier hun verbondenheid willen uitdrukken. Dankzij hun robuuste aanwezigheid en lange leven kunnen bomen ook de identiteit van een bepaalde plek karakteriseren, zoals die in ons geheugen is bewaard. Het denken aan zo'n boom of hem terugzien kan als katalysator werken zodat een tafereel en een stemming in ons bewustzijn kunnen oprijzen; hij werkt als een kristallisatiepunt voor de herinnering. Zo hoef ikzelf maar te denken aan de grote laan van oude paardenkastanjes die zich voor mijn ouderlijk huis bevond en prompt komen allerlei herinneringen zich in mijn bewustzijn verdringen. Een bosje van seringstruiken daar vlakbij, die in de vroege zomer bloeiden en hun heerlijke geur verspreidden, roept weer een andere reeks herinneringen op, geassocieerd met warm, zonnig weer en een feestelijke dag.¹

Een nogal bijzondere manier waardoor de duurzaamheid van een boom in onze nabijheid, in ons huis zelfs, aanwezig kan zijn, wordt gevormd door de Japanse traditie van de bonsai, de miniatuurboom. Aan Chinese voorbeelden ontleend, hebben de Japanners de kunst ontwikkeld om dwergplanten te kweken in platte potten van steen of brons. Meestal betreft het coniferen die zorgvuldig worden behandeld door herhaaldelijk hun wortels en takken te snoeien en de takjes

op verschillende manieren te buigen. Deze boompjes, die daardoor altijd klein blijven, kunnen eeuwenoud worden, zelfs tot vijfhonderd jaar. Een dergelijke omgang met bomen ademt de inspiratie van het zenboeddhisme en met name van de zentuin. Deze laatste wil een microkosmos voorstellen van de wereld in heel elementaire en sobere vormen, die een rustpunt kan zijn voor oog en geest en daardoor aanleiding voor verstilling en bezinning. Zowel een zentuin als bonsaiplanten willen dankzij deze tegelijk spirituele en esthetische dimensie een harmonieuze verhouding van natuur en cultuur, van mens en kosmos uitdrukken.

Dichter bij huis heeft de sprookjesschrijver Andersen een poëtisch verhaal geschreven dat eveneens de parallellie en verstrengeling van het leven van mens en boom tot onderwerp heeft: 'De laatste droom van de oude eik: een kerstsprookje'. Dit sprookje vertelt van een oude eikenboom die hoog op een helling aan een open strand groeide. Hij was precies driehonderdvijfenzestig jaar oud, maar 'die lange tijd was voor de boom niet meer dan voor ons evenzovele dagen'. De eik had medelijden met de eendagsvliegen die in de zomer om zijn bladeren vlogen. Wat was dat droevig, dat hun leventje slechts één dag duurde! Maar de vlieg begreep niet wat hij bedoelde, ze ging helemaal op in het genot van haar korte leven; 's avonds sliep ze in en werd niet meer wakker.

De winter was de tijd waarin de oude eik veel droomde. Hij droomde over alle vogels die in zijn takken hadden gezeten en gezongen en over alle mensen die onder hem gepasseerd waren. Juist in de kerstnacht droomde hij zijn mooiste droom, waarin alles wat hij in zijn leven had meegemaakt aan hem voorbij trok. Vlinders dansen om hem heen, meikevers gonsden tussen de takken, trekvogels vlogen hoog over, beneden gingen soldaten voorbij of weerklonk de jachthoorn, geliefden ontmoetten elkaar in stil geluk en krasten hun naam in zijn schors, reizende gezellen speelden op hun harp of citer. En de eik geraakte in een soort extase en wilde alles wat hij beleefd had nog eenmaal meemaken en om zich heen hebben. Hij groeide en dijde enorm uit en voelde zich loskomen van zijn wortels en omhoog zweven. En net toen hij die droom had, trok er in de kerstnacht een zware storm over land en zee. De boom kraakte en kreunde en werd